PARADIGMA, No.3, 2025, səh.21-31
https://doi.org/10.30546/30015.2025.3.011

XIX ƏSRİN II YARISINDA ƏKİNÇİLİK SAHƏLƏRİNDƏ YENİLİKLƏR

B.Ə. Məmmədzadə
Azərbaycan Universiteti, Ceyhun Hacıbəyli 71, Bakı, Azərbaycan
e-mail: Banovsha.Mammadzada@student.au.edu.az

Xülasə: XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda taxılçılıqda məhsuldarlığın artırılması üçün torpaq işlənməsi təkmilləşdirilmiş, pambıqçılıq isə geniş ərazilərdə tətbiq olunaraq ixracyönümlü sahəyə çevrilmişdir. Tütünçülük sənaye səviyyəsində inkişaf etmiş, kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli yer tutmuşdur.

Açar sözlər: Taxılçılıq, pambıqçılıq, tütünçülük, məhsuldarlıq, aqrar inkişaf.

Giriş

XIX əsrin ikinci yarısı kənd təsərrüfatında transformasiya dövrü kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə yalnız ənənəvi əkinçilik metodlarından uzaqlaşıb, elmi əsaslara söykənən innovativ texnologiyalar və idarəetmə prinsipləri tətbiq edilməyə başlanmışdır. Belə dəyişikliklər məhsuldarlığın artmasına, torpaq resurslarının daha səmərəli istifadəsinə və kənd təsərrüfatının iqtisadi bazasının güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, bu dövrdə yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış əkinçilik texnikalarının tətbiqi kənd təsərrüfatının strukturunda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş, sosial və iqtisadi müstəvidə yeni inkişaf mərhələsinin təməlini qoymuşdur. Məhz bu səbəbdən, XIX əsrin ikinci yarısında əkinçilik sahəsində baş vermiş yeniliklərin təhlili, həmin dövrün iqtisadi-siyasi şəraiti və regionun inkişaf perspektivləri ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılması zəruridir.

Taxılçılıq. XIX əsrin ikinci yarısı Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi strukturunda əsaslı dönüşlərin baş verdiyi bir mərhələdir. Bu dövrdə kənd təsərrüfatı sahəsində kapitalist münasibətlərin təşəkkülü sürətlənmiş, əkinçilik ənənəvi mövqeyini qorumaqla yanaşı yeni təsərrüfat münasibətlərinə uyğunlaşmağa başlamışdı. Xüsusilə taxılçılıq sahəsində buğda, arpa və düyü əsas istehsal məhsulları kimi üstünlük təşkil edirdi. Bu proses kənd təsərrüfatında kommersiya yönlü yanaşmanın formalaşmasına zəmin yaratmışdı. Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əkinçilik istiqaməti xüsusilə taxıl məhsullarının istehsalında üstünlük təşkil edirdi. Tarixi mənbələrdən bəlli olur ki, buğda, arpa və düyü taxıl məhsullarının böyük əksəriyyətini təşkil edib. Lakin həmin dövrə aid dəqiq məhsul göstəricilərini tapmaq çətinlik yaradır, çünki statistik məlumatlarda ciddi fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, 1883-1885-ci illərdə bu regionda təxminən 40 milyon pud taxıl istehsal edildiyi hesablanır. 1894-1898-ci illərdə isə bu rəqəm demək olar ki, iki dəfə artaraq 79 milyon puda çatmışdır [14, 111-116]. Digər bir araşdırma isə 1896-1900-cu illər üçün taxıl istehsalının 57 milyon pud civarında

olduğunu bildirir [14, 117]. Statistik təhlillər göstərir ki, XIX əsrin ortalarından etibarən Şimali Azərbaycanda taxıl istehsalında sabit artım meyli müşahidə olunmağa başlamışdır. Əgər əsrin 7-ci onilliyinin əvvəllərində illik məhsul təqribən 30 milyon pud həcmində idisə, növbəti onillikdə – 1882–1890-cu illər arasında bu göstərici 40 milyon pud həddini keçmişdir. Davam edən illərdə, xüsusilə 1890-cı illərdə isə taxıl istehsalı daha intensiv xarakter almış və 1891–1900-cü illərdə orta illik məhsul həcmi artıq 50 milyon puddan çox olmuşdur. Bütün dövr ərzində maksimal göstərici isə 1896-cı ilə təsadüf etmişdir ki, həmin il ərzində istehsal 71 milyon pudu keçmişdir ki, bu da regionun kənd təsərrüfatı potensialının zirvəsini nümayiş etdirirdi [7, 153]. Şimali Azərbaycanın dənli bitkilər üzrə ixtisaslaşmış əkinçilik arealları arasında coğrafi mövqeyi, iqlim-məlhəq şəraiti və torpaq strukturu baxımından fərqlənən inzibati vahidlər xüsusi çəkidə olmuşdur. Bu baxımdan, Bakı quberniyasına daxil olan Lənkəran qəzası ilə yanaşı, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol, Ərəş, Nuxa və Şuşa qəzaları regionda taxılçılıq təsərrüfatının ən yüksək intensivliklə inkişaf etdiyi zonalar qismində çıxış etmişdir [7, 155].

Bakı Quberniyası. 1861–1867-ci illərdə Bakı quberniyasında yaz və payız taxıllarının əkilməsi ilə məhsulun toplanması demək olar ki, sabit qalmış, mühüm dəyişikliklər baş verməmişdir [28, 196]. 1868-1900 cu illər üzrə statistik məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilib, onlara nəzər salaq.

İllər	Əkilmiş (pudla)	Məhsul (çetvert)
1868–1872	324,657	2,123,101
1873–1877	194,683	1,766,386
1878–1882	-	-
1883–1887	252,774	2,883,693
1888–1892	141,335	2,682,642
1893–1897	707,459	4,103,928
1898–1899	649,596	3,225,488

Cədvəl 1. Bakı quberniyasının 1868–1900-cü illər ərzində taxılçılıq sahəsində əkin və məhsul yığımına dair orta göstəricilər [30]

1884–1899-cu illər ərzində Bakı quberniyasında taxıl əkini sahəsində buğda əsas məhsul olaraq qalırdı və ümumi taxıl istehsalının böyük hissəsini təşkil edirdi. Arpa daima ikinci yerdə dururdu və ümumi məhsulun 25–35%-ni təşkil edirdi. Düyünün payı dəyişkən olsa da bəzi illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artaraq ümumi məhsulun yarısına yaxınlaşmışdır. Digər taxıl növləri, o cümlədən darı, az miqdarda istehsal olunurdu. Ümumilikdə, həmin dövrdə taxıl məhsullarının həcmi ildən-ilə artmaqla 1890-cı illərin ortalarında maksimum səviyyəyə çatmış,

sonralar isə azalmağa başlamışdır [12]. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda düyü istehsalında Lənkəran qəzası mühüm üstünlüyə malik idi. Ümumi düyü məhsulunun təxminən yarısını - 3 994 480 pudu - məhz bu region təmin edirdi. Lənkəranın əkin sahələri digər qəzalarla müqayisədə daha geniş və məhsuldarlığı yüksək idi: 17 min desyatin sahədən 2 550 000 pud məhsul yığılmışdır. Digər qəzalar isə 9 200 desyatin sahədən 1 104 000 pud məhsul əldə etmiş, məhsuldarlıq göstəriciləri isə nisbətən aşağı olmuşdur. Bu Lənkəranın düyü istehsalında dominant mövqeyini əks etdirir [25].

Gəncə quberniyası. 1870–1882-ci illər arasında Yelizavetpol quberniyasında kənd təsərrüfatı sahəsində müşahidə olunan artım, baxmayaraq ki, dinamik və ardıcıl olmuşdur, Bakı quberniyasının analoji inkişaf tempindən kəskin şəkildə geri qalırdı. Bu dövrdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunda buğda və arpa preponderant mövqeyə sahib olmaqla yanaşı, düyü və kartof istehsalının həcmi nisbi olaraq məhdud qalaraq, sahə kompozisiyasında simvolik əhəmiyyət daşımışdır. Lakin, statistik məlumatların qeyri-kamilliyi və bəzi illərə aid məlumatların natamamlığı məhsuldarlıq və istehsal həcminin dəqiq kvantifikasiyasına maneə törətmişdir. Statistik heterojenlik bu regionun kənd təsərrüfatı sektorunun elmi təhlilini daha da mürəkkəbləşdirir. Yelizavetpol quberniyasının iqtisadi inkişaf sürətinin Bakı quberniyası ilə müqayisədə zəif olması əsasən kommunikasiyanın məhdudluğu və ticarət əlaqələrinin zəifliyi ilə əlaqələndirilir [28, 169]. Nəticədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının kütləvi istehsalı və bazar dövriyyəsinə daxil olması aşağı səviyyədə olmuş, regionun iqtisadi inkişaf trayektoriyası sənaye və ticarət sahələri ilə müqayisədə fərqli istiqamətə yönəlmişdir.

İllər	Əkilmiş (pudla)	Məhsul (çetvert)
1868–1870	281,791	1,610,568
1879–1883	312,700	2,730,628
1885–1889	392,500	2,589,533,
1890–1894	466,100	1,862,703
1896–1899	609,740	3,376,935

Cədvəl 2. Yelizavetpol quberniyasında 1868–1899-cu illər ərzində taxıl əkini və məhsul yığımının illik orta göstəriciləri

Bu cədvəldən aydın olur ki, Gəncə quberniyasıda əvvəlki illərə nisbətən XIX əsrin 90 cı illərində artım 85 % dən çox olmuşdur.

Quberniyalarda taxılçılıq əleyhinə təsir göstərən təbii və biotik təhdidlər. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisindəki quberniyalarda aparıcı təsərrüfat sahəsi olan taxılçılıq, təkrarlanan çəyirtkə basqınları, uzunmüddətli quraqlıq və dolu kimi ekstremal hava hadisələrinin təsiri ilə sabit inkişaf trayektoriyasından kənarlaşmışdır. Arxiv materialları təsdiqləyir ki, çəyirtkələrin minlərlə desyatin sahəyə yayılması əkin dövründə irimiqyaslı

fəlakətə çevrilmiş, kəndli təsərrüfatları dərin iqtisadi çətinliklərlə üz-üzə qalmışdır [10]. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən səfərbərlik tədbirlərinə baxmayaraq, kəndlilərin əsas təsərrüfat işlərini yarımçıq qoyaraq ziyanvericilərlə mübarizəyə cəlb olunması məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Paralel olaraq, qeyri-normal yağıntı rejimi və dolu hadisələri də əkin sahələrinin böyük qismini yararsız hala gətirmişdir [11]. Gəmiricilərin çoxalması ilə müşayiət olunan biotik təhlükələr kəndli sinfinin ərzaq və toxum ehtiyatlarını kritik həddə endirmiş, buğda və arpa kimi strateji dənli bitkilərin məhsuldarlığını ciddi şəkildə zəiflətmişdir. “Sümürgək” kimi tanınan bu ziyanvericilər kəndlinin təsərrüfat gələcəyini sual altına almışdır.Məhsulsuzluğun ardıcıl dövrlərlə davam etməsi dövlətə edilən yardım müraciətlərini artırmış, lakin inzibati reaksiya zəif olmuş, tətbiq edilən aqrotexniki tədbirlər isə real nəticələr doğurmamışdı [26, 202–203].

Bütün bu mənfi amillərə rəğmən, quberniyalarda müəyyən miqdarda taxıl istehsalının davam etməsi kəndli sinfinin dirəniş gücünü və mövcud iqtisadi strukturların nisbi elastikliyini əks etdirirdi.

Pambıqçılıq. Pambıq bitkisi insanlıq tarixində ən qədim kultivasiya olunmuş kənd təsərrüfatı bitkilərindən biri kimi qəbul edilir. Elmi araşdırmalara əsasən, hələ eramızdan əvvəl təxminən 15–30 min il əvvəl, paleolit dövründə insanlar pambığın yabanı növlərindən mahlıc məqsədilə istifadə etmişlər. Onlar bu bitkinin çiyidlərini ətraf mühitə səpərək onun becərilməsinə ilk təşəbbüsləri göstərmiş və zamanla yeni bitki formalarının formalaşmasına nail olmuşlar [6]. Azərbaycanda pambıqçılığın ilkin inkişaf mərhələsinə dair konkret və sistemli məlumatlar mövcud deyil. Ə.Ə.Sumbatzadənin arxiv sənədlərinə əsaslanan araşdırmalarına görə, XIX əsrin əvvəlinədək bu sahə barədə yalnız qeyri-dəqiq məlumatlara rast gəlinir. Tarixçi M. Xoreyski isə IV–VI əsrlərdə Azərbaycanda pambıq əkininin mövcud olduğunu qeyd edir. Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına daxil edilməsini izləmiş dövrdə, xüsusilə 19-cu əsrin sonlarına doğru, Azərbaycanda pambıqçılıq sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edərək, kommersiya yönümlü məhsul istehsalına çevrildi. 1861-ci il islahatı Rusiyada kənd təsərrüfatı münasibətlərində mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu və bu proses Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı sahəsində canlanmaya yol açdı. Xüsusilə toxuculuq sənayesinin intensiv inkişafı pambığa olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Digər tərəfdən, Şimali Amerikada baş verən siyasi hadisələr nəticəsində dünya bazarına çıxarılan pambığın həcminin azalması Rusiyanın pambıq təminatında çətinliklər yaratdı. Bu şəraitdə, Azərbaycan ərazisində pambıqçılığın inkişafı aktuallaşdı. 1866–1869-cu illərdə pambıq əkinlərini dəstəkləmək məqsədilə suvarma tədbirləri həyata keçirildi ki, bu da məhsuldarlığın artmasına səbəb oldu

[28, 206]. XIX əsrin sonlarında Rusiyanın xammala olan tələbatının artması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda pambıqçılıq sahələri genişləndirildi. Moskva, Lodz və digər sənaye mərkəzlərinin ehtiyaclarını ödəmək üçün pambıq sənaye məqsədilə yetişdirilməyə başladı. Suvarma mənbələrinə yaxın ərazilərdə sənaye pambıqçılığı üçün ilk mərkəzlər formalaşdı. 1883-cü ildə Bakı–Tiflis dəmiryolu, 1900-cü ildə isə Rusiyanın mərkəzi bölgələri ilə əlaqə yaradan dəmir yolları pambığın daşınmasını asanlaşdırdı. Ərəş və Göyçay qəzalarında Rusiya şirkətlərinin nümayəndəliklərinin açılması ilə bölgədə pambıqçılıq daha da intensiv inkişaf etməyə başladı.

XIX əsrin 80–90-cı illərində pambıqçılıq kənd təsərrüfatında yüksək gəlirli sahəyə çevrildi. Əsas pambıq təsərrüfatları Bakı, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşirdi. Çar hökuməti pambığı "müstəmləkə bitkisi" kimi dəyərləndirir və onun becərilməsinə önəm verirdi. Azərbaycan pambığının böyük hissəsi Mərkəzi Rusiya və Polşa fabriklərinə göndərilir, az qismi isə ölkədə emal olunurdu. Satışdan əldə edilən gəlir muzdlu əməyə geniş əsas yaradırdı [1, 200].

Kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətləri meydana gəlməmişdən qabaq, 50-60-cı illərdə pambıq çox cüzi miqdarda idi. Lakin, 60-cı illərdə pambıq idxalı azalması onun qiymətini daha da bahalaşdırdı və istehsal müəyyən dərəcədə artdı, ən çox da bu dövr üçün İrəvan quberniyasında daha da artım müşayiət olundu, təxmini 600000 puda bərabər [24].

Bakı quberniyası. Bu dövrdə burada pambıqçılıq çox zəif inkişaf etmişdi. Fragmentar kənd təsərrüfatı sahəsi kimi Şamaxı və Şuşa qəzalarında əkilirdi [13]. 1864-cü ildə Moskva tacirlərinin köməyi ilə Kür və Araz çayları vadisində Pambıq kultivasiyası qurulsa da, entomoloji mənşəli biotik stress amili kimi çəyirtkələr, pambıq plantasiyalarının vegetativ inkişaf mərhələlərinə destruktiv təsir göstərmişdir. 1868-ci ilin sonlarında isə artıq Moskva tacirləri tərəfindən Misir pambıq toxumları paylanmış və yetişdirilmişdi [23, 302]. Əsrin 70-80 ci illərində isə azalma müşahidə olunurdu - 242-1800 pud arası lif istehsal olunurdu [15]. XIX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Bakı quberniyasında pambıqçılıq sahəsi rus kapitalının dəstəyi ilə sürətlə inkişaf etdi. Poznanski şirkətinin nümayəndəsi Ramendik Tiflisdə yüksək keyfiyyətli pambıq tapıb onun Ərəş və Göyçaydan gəldiyini öyrənərək həmin ərazilərə səfər etdi. Yerli əhali isə pambığı əsasən şəxsi tələbat üçün əkirdi [16, 79-82]. Rus firmaları pulsuz toxum və emal vədi ilə kəndliləri təşviq edib burada kontorlar açdı, texnika gətirdi və aqronom Taratınov dəvət olundu [1, v.519]. 1888–1889-cu illərdə 2600 pud toxum paylandı, 1890-cı ildə 30 kənd pambıqçılıqla məşğul olub 18 min pud məhsul verdi. Texnologiya təkmilləşərək 1892-ci ildə 1800 desyatin 30 min pud pambıq istehsal olundu [2, v. 60–61; 25, s. 63]. Pambıqçılıq 1891-ci

ildən Şamaxı, Quba, Cavad və Lənkərana yayıldı və əsrin sonunda istehsal 50 min pud səviyyəsinə çatdı, Göyçayın payı 35 min pud idi [17]. 1897-ci ildən pambıq təmizləmə sahəsində kotton-cinlərdən geniş istifadə olunmağa başlandı. İlk pambıq təmizləmə zavodları pambıqçılığın inkişaf etdiyi ərazilərdə kiçik ölçüdə fəaliyyət göstərirdi. Kotton-cinlər neft mühərriki, su və ya at qüvvəsi ilə işləyirdi. Neft mühərrikləri xüsusi bina və işçi tələbi səbəbindən daşına bilmirdi, at qüvvəsi ilə işləyənlər isə rahat daşınırdı. Təmizlənən pambıq preslə sıxılaraq pambıq-parça zavodlarına və xaricə göndərilirdi. Pambıq məhsuldarlığını artırmaq üçün suvarma sistemlərinin yaxşılaşdırılması vacib idi. Muğan rayonunda XIX əsrin sonlarında I Jilinskinin rəhbərliyi ilə Kür və Araz çayları ətrafında suvarma tədqiqatları aparıldı. 1900-cü ildə 37 000 manat vəsait ayrılaraq, yerli əhali ilə birlikdə Sarı Çala kanalı inşa edildi və 1000 desyatin sahə suvarıldı [21, 203]. Bakı quberniyasının pambıqçılıq qəzalarında təşkil olunan təcrübə sahələri və stansiyalar pambıqçıları səpin, becərmə, yığım, təmizləmə və çeşidləmə sahələrində təkmilləşdirilmiş metodlarla tanış etmiş, yerli şəraitə uyğun çiyidlərin yayılmasını təşviq etmişdir. Belə təcrübə stansiyaları xüsusilə Cavad və Göyçay qəzalarında fəaliyyət göstərmişdir. Bu Bakı quberniyasında Pambıqçılığın inkişafında az rol oynamamışdı [28, 209].

Gəncə quberniyası. Burada Bakı quberniyasına nisbətən daha az idi istehsal. Ümumiyyətlə əsrin 70-80 ci illərinin birinci yarısında azalmışdır pambıq istehsalı. 1870-73 ci illərin orta hesab göstəricisi hardasa 4977 yə bərabərdi. Yüksək inkişaf əsrin 80 ci illərinin ikinci yarısında başladı.1887 ci ildə Yelizavetpol quberniyasının Ərəş mahalında 4 ədəd pambıqtəmizləmə maşını,1896 ci il Cavanşir qəzasınında nümunəvi tarlalar yaradılmışdır [18]. Quberniyanin Ərəş, Şuşa, Cavanşir, Zəngəzur qəzalarında ümumi olaraq 1842 desyatin pambıq sahəsi var idi və yarıdan çoxu Ərəş mahalının payına düşürdü ki, məhsul istehsali 45000 puddan çox olurdu [22].

Rayonlar üzrə	1893	1894	Fərq
Ərəş	37200	3500	-2.200
Şuşa	2,752	17000	+704
Zəngəzur	3500	3750	+13.500
Cavanşir	4300	3496	-550
Cəmi	47,752	59245	+11493

Cədvəl 3. 1893-1894-cü illərdə Yelizavetpol quberniyasında pambıq yığımının rayonlar üzrə bölgüsü (pudla)

Bu cədvəldən aydın olur ki, cəmi bir ilə 25% artım müşahidə olunur, ümumilikdə 152.776 pud məhsul əldə olunubsa onun 96 000 puddan çoxu həmişə kimi Ərəş mahalının payına düşür [18], 1900 cu ildə isə bu rəqəm 314000 puda çatmışdır [28].

Yelizavetpol quberniyasında pambıqçılıq XIX əsrin sonlarından başlayaraq intensiv şəkildə inkişaf etmişdir. Ərəş rayonu bu sahədə əsas istehsal bazası kimi formalaşmış, müxtəlif ölçülü plantasiyalar fəaliyyət göstərmişdir. 1890-cı illərdə pambıq yığımında əhəmiyyətli artımlar müşahidə olunmuş, bu da regionun iqtisadi və sosial inkişafına təsir göstərmişdir. Beləliklə, pambıqçılıq quberniyanın kənd təsərrüfatı strukturunda aparıcı sahə olmuşdur [28, 213].

Tütünçülük. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın aqrar münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklər, regionun kənd təsərrüfatının imperiya iqtisadiyyatına inteqrasiyası kontekstində dəyərləndirilməlidir. Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi kommunikasiya infrastrukturunun – xüsusilə 1883-cü ildə Bakı–Tiflis və 1900-cü ildə Bakı–Petrovsk dəmir yollarının istifadəyə verilməsi [29, 24] – regionun ümumrusiya və dünya bazarlarına çıxış imkanlarını xeyli artırmışdı.

Nəticədə, artan tələbat fonunda ucuz kənd təsərrüfatı xammalı ilə təminat məqsədilə əkin dövriyyəsinə cəlb olunan torpaq sahələrinin həcmi nəzərəçarpacaq dərəcədə genişlənmişdi. Əgər XIX əsrin 80-ci illərində əkinə yararlı torpaq sahələri 800 min – 1 milyon desyatin, əkin sahələri isə 500–600 min desyatin idisə, əsrin sonunda bu rəqəmlər müvafiq olaraq 1,5 milyon və 900 min – 1 milyon desyatinə, 1917-ci ildə isə 1,6 milyon və 1,3 milyon desyatinə yüksəlmişdi [29, 24–25]. Bu artım yalnız təsərrüfat miqyasının genişlənməsi deyil, həm də imperiya tərəfindən tətbiq olunan istismar yönümlü aqrar siyasətin nəticəsi idi.

Əsrin birinci yarısında tütünçülük məhdud sayda istehsal olunsada ikinci yarısında bunun yüksəlişi olmuşdur. Buna səbəb, 1872-ci ildə Rusiya imperiyasına xarici tütün idxalına tətbiq edilən gömrük rüsumlarının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur ki, bu da daxili bazarda yerli tütün məhsullarına olan tələbatın artmasına və nəticə etibarilə ölkədaxili tütünçülüyün intensiv təşəkkülünə səbəb olmuşdur [8, 39].

Bakı quberniyası. 1870-ci illərin əvvəllərində Bakı quberniyasında tütün istehsalı hələ ilkin mərhələdə olub, əsasən lokal təsərrüfat subyektləri səviyyəsində və məhdud coğrafi miqyasda həyata keçirilirdi. Tütünçülük sahəsinin iqtisadi rentabelliyi isə yalnız 1872-ci ildən etibarən diqqət çəkməyə başlamışdır. Həmin ildə Kubin qəzasına daxil olan Ovdo kəndi ətrafındakı sahələrdə 5700 pud tütün məhsulu istehsal olunmuş və bunun nəticəsində 18 min rubl məbləğində gəlir əldə edilməsi qeydə alınmışdır. Bu fakt, regionda tütünçülüyün kommersiya potensialına malik olduğunu nümayiş etdirsə də, sözügedən dövrdə bu sahənin inkişafı təsadüfi və institusional dəstəkdən uzaq şəkildə formalaşmaqda idi. Yalnız iki il sonra — 1874-cü ildə toplanmış tütün məhsulunun həcmi 5969 pud olmaqla, müəyyən artım meyli

müşahidə olunsa da, bu artım genişmiqyaslı və dayanıqlı inkişafdan daha çox, lokal təşəbbüslərin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər [31]. 1886-cı ilə gəldikdə isə Bakı quberniyası üzrə tütün istehsalı kəskin artım göstərərək 27 min pud həcmində qeydə alınmışdır ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə sahənin intensiv inkişaf mərhələsinə keçidini nümayiş etdirir [27, 214-219].

Dövr	Orta plantasiya sayı	Məhsul (pudla)
1883-1886	850	2000-12490
1887-1891	1000	26700 və azalma
1892-1896	1000	3000-8700
1899	46	6700

Cədvəl 4. XIX əsrin son rübündə Bakı quberniyasında tütünçülüyün struktur dinamikası və iqtisadi dayanıqlılıq problemləri

Cədvəldə əks olunmuş statistik göstəricilər əsasında müəyyən etmək mümkündür ki, 1884–1886-cı illərdə Bakı quberniyasında tütün istehsalı sahəsində nəzərəçarpacaq dərəcədə yüksəliş baş vermişdir. Lakin bu yüksəliş uzunmüddətli olmamış, qısa müddət ərzində əhəmiyyətli azalma ilə əvəzlənmişdir. İstehsal səviyyəsində müşahidə olunan enmə isə sonrakı illərdə nisbətən tədrici bərpa prosesi ilə müşayiət olunmuşdur [28, 216]. Tütünçülük sahəsində qeydə alınan bu tənəzzül dövrünün səbəbləri dövrün bəzi müşahidəçiləri tərəfindən sənayenin süni şəkildə genişləndirilməsi və bazar reallıqlarına adekvat cavab verə bilməməsi ilə izah olunurdu. Onların fikrincə, sahələrin genişlənməsi iqtisadi ehtiyaclara deyil, spekulyativ maraqlara əsaslandığı üçün tütün sənayesi dayanıqlı inkişaf potensialından məhrum olmuşdur [18, 62].

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, quberniyanın ilk 3 yerdə Quba, Nuxa qəzalarında və Zaqatala dairəsində idi. Əsrin son rübündə bu sahədə lider mövqe məhz bu ərazilər idi. Cənubi Qafqaz ərazisində tütün mədəniyyətinin münbit torpaq sahələrində kultivasiya edildiyi aqroekoloji zonalar çox kiçik idi, bunlardan ən böyük həcmlisi 40 desyatin idisə, o da Zaqatala dairəsində idi [9, 186]. Burada-Zaqatala ərazisində əsasən yüksək keyfiyyətli tütün növləri - türk və maxorka növləri yetişdirilirdi və əsrin 80-ci illərində Bakıda 7 tütün fabriki vardısa onlardan 4-ü məhz makhorka istehsalı ilə məşğul idi [28, 219]. Zaqatala tütünü həmçinin ölkə hüdudlarından kənara da Rusiya, Gürcüstan və digər ölkələrə ixrac olunurdu [4, 22-23].

Gəncə quberniyası. Əsrin 50-60-cı illərində cüzi, 70-ci illərində burada - Gəncə quberniyasında təxmini 52500 pud, 80 ci illərində isə 11000 puda yaxın tütün istehsalı olmuşdu və bu sıçrayışın əsas səbəbi Şimali Azərbaycanın ümumrusiya ticarət sisteminə inkorporasiyası

və xarici tütün məhsullarının idxalı üzərinə tətbiq edilən gömrük tariflərinin artırılması siyasəti, proteksionizm prinsipləri əsasında bazar mühitinin şərtləndirilməsində aparıcı rol oynaması və nəticədə regional iqtisadiyyatın adaptasiya mexanizmləri yenidən formalaşması olmuşdu [29, 146]. 80-ci illərin ortalarında 3 tütün fabriki mövcud idi burda.

İl	Sahə(desyatinlə)	Məhsul (pudla)
1883	44	-
1884	103	2,385
1885	68	7,735
1886	169	-
1889	704	172
1894	103	10,607
1896	126	12,286

Cədvəl 5: XIX əsrin son rübündə Yelizavetpol quberniyasında tütün plantasiyalarının aqrar-struktur dinamikası və istehsal göstəriciləri

Nəticə

Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahələri olan taxılçılıq, pambıqçılıq və tütünçülükdə əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermişdir. Taxılçılıq ənənəvi sahə olaraq mövqeyini qismən qorusa da, pambıqçılıq və tütünçülük bazar tələbatına uyğun olaraq sürətlə inkişaf etmiş, xüsusilə sənaye və ixrac yönümlü təsərrüfat sahələrinə çevrilmişdir. Bu inkişaf regionun Rusiya iqtisadi məkanına inteqrasiyası və yeni təsərrüfat münasibətləri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, iş 2361.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 387, siy. 1, iş 279.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007. 504 səh.
4. Gürcüstan MDTA, f. 243, siyahı 7, iş 156, v. 22–23.
5. Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Tarixi Arxivi, fond 12, iş 1, iş 1523, vərəq 13 obratnı.
6. Həsənəli Aslanov, Mahirə Vəliyeva. Pambıqçılıq. Bakı: Elm, 2014, 513 səh.
7. İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960, 240 s.
8. Məmmədova R.M. XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda vergi sisteminin tarixindən. Bakı: Elm və təhsil, 2010. – 200 s.
9. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanda pambıqçılıq, mahlıc istehsalı və səhmdar təsisçiliyi // Sosial-iqtisadi və siyasi şərtlər. Bakı, 1983, 191 s.

10. Бакинские губернские ведомости. Баку, 1895, 3 тома.
11. Бакинские губернские ведомости. Баку, 1895, 14 октября.
12. В. Геевский. Краткий очерк земледелия за Кавказом. Тифлис, 1887, стр. 37.
13. Газета «Кавказ». – № 62. – Тифлис, 1862.
14. Исмаилов М.А. Государственные крестьяне Азербайджана в конце XIX в. // Труды Института истории АН Азерб. ССР, 1957, т. 11, с. 111–156.
15.Кавказский календарь на 1886 год. — Тифлис: Типография Канцелярии, 1885. — 193 с.
16. Кавказский календарь на 1896 год, отдел 5. Тифлис, 1897.
17. Кавказское сельское хозяйство. Тифлис, 16 января 1900, № 323.
18. Кондратенко Е. И. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899.
19. Мочалов В.Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье в конце XIX века. — Москва, 1958.
20. Обзор Бакинской Губернии за 1896 год, приложение к Всеподданнейшему отчету, Бакинского Губернатора. Баку, 1897. – 33, с.
21. Петров Н. Водное хозяйство Закавказья // Ежегодник земельных улучшений 1909 г. СПб., 1910, с. 186–209.Y
22. Петрович П. Хлопководство в Закавказье. Тифлис, 1912.
23. С. Хатисов. Хлопководство в Закавказье // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. IV, ч. 2, стр. 302. Тифлис, 1888.
24. Сборник сведений о Кавказе, ч. III. Тифлис, 1875, стр. 320.
25.Сборник сведений по виноградарству и виноделию в Закавказском крае. Выпуск 2. Тифлис, 1896.
26. Сельскохозяйственный промысел в России (1893–1913). Петроград: 1914.
27. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1958, 501 с.
28. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, 364 с.
29. Умаев А.А. Возникновение и деятельность винодельческих фирм в дореволюционном Азербайджане // Вестник архивов Азерб. ССР. Баку, 1965, №3, с. 142–153.
30 ЦГИА Груз. ССР, Тбилиси. Ф. 4, оп. 8, д. 211, 263, 264 и др. (1869–1899 гг.); Ф. 5, д. 1444, 1551, 2634 и др. (1880–1900 гг.); и т.д.

31. ЦГИА Груз. ССР. Ф. 5/12, д. 2376, лл. 4–10. — Тбилиси, Грузинская ССР.

INNOVATIONS IN AGRICULTURAL FIELDS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

B.A. Mammadzade
Azerbaijan University, Ceyhun Hajibeyli 71, Baku, Azerbaijan

Abstract: In the second half of the 19th century in Azerbaijan, soil cultivation was improved to increase productivity in grain growing, while cotton cultivation was expanded over large areas and became an export-oriented sector. Tobacco growing developed at an industrial level and held a significant place in agriculture.

Keywords: GRAIN growing, cotton cultivation, tobacco growing, productivity, agrarian development.